

तद्धिते अपत्यार्थ विमर्शः

ज्योति

अतिथि सहायक आचार्य

राज मानपुरिया शास्त्री संस्कृत महाविद्यालय, श्रीमाधोपुर

सिद्धान्तकौमुद्यां समासप्रकरणात् अनन्तरं तद्धितप्रत्ययानां विवेचनं कृतमस्ति । तद्धितशब्दस्य व्युत्पत्तिलभ्योऽर्थः अस्ति तस्य = समासस्य हितः तद्धितः अथवा तेषां पूर्वोक्तानां नामादीनाम् अर्थान्तरप्रकाशनेन हितः तद्धितः कथ्यते। तद्धिप्रकरणस्य आदौ अपत्यादि विकारान्तार्थप्रत्ययाः प्रोक्ताः सन्ति। सिद्धान्तकौमुद्यां सर्वप्रथमम् अपत्यार्थकस्य अण् प्रत्ययस्योल्लेखो वर्तते। कियत् पर्यन्तं अण् प्रत्ययः स्यात् इति जिज्ञासायामुच्यते प्राक् दीव्यतोऽण् इति पाणिनिसूत्रम्। तेन दीव्यति जयतिखनतिजितम् इत्यतः प्राक् अण् प्रत्ययः अधिक्रियते इति सूत्रार्थः।

यद्यपि आचार्येण पाणिनिना 'अपत्यम्' इति काचित् संज्ञा न कृता यथा गोत्रसंज्ञा युवसंज्ञा वा कृता। अनेन सिध्यति यत् अपत्यपदेन सामान्यतया सन्तितरेव गृह्यते। "अपुत्रस्य गतिर्नास्ति स्वर्गो नैव च नैव च"

जीविते वाक्यकारणात् क्षयाहेभूरिभोजनात्।

गयायां पिण्डदानाच्च त्रिभिः पुत्रस्य पुत्रता ॥

"पुनामकात्ररकाल्नाणकारणाद्वास्य पुत्रत्वमित्यादिपुरा णवचना न्यपि पुत्रशब्दं सन्तितित्वेनैव बोधयन्ति।

अपत्यार्थस्य 'अ' प्रत्ययस्य अधिकारः अस्ति अर्थात् यस्मिन् सूत्रे प्रत्ययस्य उल्लेखः अनुवर्तनं वा न भवति तथा च यस्य सूत्रस्य प्रतिपदी प्रकृतितः कोऽपि प्रत्ययः न व्युत्पन्नः भवति तस्य 'अ' इति आधिकारिकसामान्यप्रत्ययः भवति। तथा अपत्यार्थे द्वितीयः सामान्यः प्रत्ययः इन्जः यः सर्वभ्यः ह्रस्व अर्तर्त प्रकृतिभ्यः प्राप्यते । एतयोः सामान्यप्रत्यययोः सूत्राणि क्रमशः - तस्यापत्यम् अत् इञ्ज च । अपत्यार्थप्रकरणस्य शेषाः सर्वे सूत्राः विशेषाः अर्थात् पूर्वोक्तसूत्रयोः बाधकाः सन्ति ।

आचार्येण पाणिनिना तु गोत्रसंज्ञा सूत्रम् 'अपत्यं पौत्रप्रभृतिगोत्रम् ४/१/१६२ इत्युपदिष्टम्। अपत्यत्वेन विवक्षितं पौत्रादिगोत्रसंज्ञं स्यादिति तदर्थः। एतनापि सिध्यति यद् अपत्यत्वेन पुत्रस्य पौत्रस्य च ग्रहणं भवति परं यदि तत्र पौत्रत्वेन विवक्षितं स्यात्तदा तदर्थं गोत्रशब्दः प्रयोक्तव्यः। अनेन सूत्रेण विशेषविधानात् विशेषेण सामान्यस्य बाधादपवादत्वाच्चात्रस्थले पौत्र एव गृह्यते न तु पुत्रः इति निष्कर्षः। अपत्यत्वेन विवक्षितानामेव पौत्रादीनां गोत्रसंज्ञायाविधानात् पौत्रत्वेन विवक्षितानि पौत्रादीनां तु न गोत्रसंज्ञेति तत्त्वबोधिन्यादौ स्पष्टम्। तत्र हि अन्ये तु वस्तुतस्तु पौत्रादीनामेव तत्त्वेन विवक्षायां संज्ञा मा भूत्, अपत्यत्वेन विवक्षितायामेव यथा स्यादित्येवमर्थं तत्। तदुक्तं बालमनोरमायां सन्ततिर्गोत्रजनन कुलान्यभिजनान्वयौ इति कोशतः गोत्रशब्दस्य सन्ततिचकत्वात् गोत्रत्वे प्राप्ते पौत्रादिग्रहणादिह शास्त्रे पुत्रस्य न गोत्रसंज्ञा। आत्मजस्तनयः

सूनुः सुतः पुत्रः स्त्रियां त्वमी।

आहुर्दुहितरं सर्वेऽपत्यं तोकं तयोः समे।। इति

इति कोशवचनाद् अपत्यशब्दस्य पुत्रे रुढत्वेऽपि भाष्यविरुद्धत्वाद् उपेक्ष्य एव। तेन अपत्यशब्दो हि नात्मजपर्यायः, किन्तु पुत्रपौत्रादि संततिपर्यायः, न पतन्ति नरके पितरो येन तदपत्यमिति इति भाष्ये व्युत्पादितत्वात्। तथा च चपौत्रादयोऽपि पितामहादीनां नरकादुद्धर्तारः इति तेषामपि अपत्यत्वमस्त्येव भाष्ये स्पष्टम् ।

युवसंज्ञासूत्रम्- जीवति तु वंशये युवा ४-१-६३। वंशये पित्रादौ जीवति पौत्रादेर्यदपत्यं चतुर्थ्यादि तद्युवसंज्ञमेव न तु गोत्रसंज्ञमिति तदर्थः।

वार्तिक क्षत्रिय-समान-शब्दाद् जनपदात् तस्य राजनि अपत्यवत्। पञ्चालानां

राजा-पाञ्चालः ।

व्याख्यासूत्राणि षड्विधानि सन्ति-

संज्ञा च परिभाषा च विधिः नियम एव च। अतिदेशोऽधिकारश्च षड्-विधं सूत्रं लक्षणम् ॥

1. संज्ञा सूत्र, 2. परिभाषा सूत्र, 3. विधि सूत्र, 4. नियम सूत्र, 5. अतिदेश सूत्र और 6. अधिकार सूत्र।

सूत्राणां इव वार्तिकानां अपि उपरिष्ठाद् षट्प्रकाराः सन्ति । 'वार्तिकराज' इत्यर्थे 'आप्त्य' इत्यर्थं आरोपयति । फलतः 'राज' अर्थे 'आप्त्य' इत्यर्थः प्रत्ययः अपि 'क्षत्रिय' 'जनपद' इत्येतयोः अर्थस्य समानप्रकृतिः भविष्यति।

अस्यायमाशयः- पितृपितामहाद्युत्पादकप्रबन्धो वंशः, तत्र भवो वंश्यः। तेन पित्रादेर्यद् अपत्यं सन्ततिः चतुर्थादि तद् युवसंज्ञमेव, न तु गोत्रसंज्ञम्। अत्रसूत्रेऽपि अपत्यत्वेन सन्तेरेव ग्रहणाद् चतुर्थभूतस्याः संतेरेव युवसंज्ञा। अत्रापत्यपदेन पुत्रस्यस्य ग्रहणाद् चतुर्थादिकं व्याख्यानं त्वसङ्गतमेव। एकत्र युवगोत्रयोः सिद्धयोरपि युवसंज्ञमेव स्वीक्रियते अतस्तन्निमित्तकः प्रत्यय एवविधीयत न तु गोत्रनिमित्तकोऽपि प्रत्ययः। तेन एकाधिकारसंज्ञाबहिर्भूतयोरपि गोत्रयुवसंज्ञयोः समावेशः। तथा हि शलङ्करपत्यं शालङ्किः। पैलादिषु पाठाद् इञ्। शलङ्करपत्यम् शालङ्केर्युवापत्यं 'यत्रिओश्च' इति फक्, तस्य 'पैलादिभ्यश्च' इति लुक्। ततः शालङ्केर्यूनश्छात्राः इत्यर्थविवक्षियाम् इञश्च इत्यणि शालङ्का इति रूपम्। तथा पीलायाः गोत्रापत्यं पैलः 'पीलाया वा' इत्यण्।

पैलस्यापत्यं युवापिपैल एव। 'अणो द्वयचः' इति फिञ्, पैलादिभ्यश्च इति तस्य लुक्। पैलस्य यूनश्छात्राः इत्यर्थे 'वृद्धाच्छ' इत्यनेन 'छ' प्रत्यये कृते पैलीया इति रूपम्। युवगोत्रयोः समावेशे तु 'गोत्रेऽलुगचि' इति फक् पित्रोः लुक् प्रसज्येत।

युवसंज्ञाविधायकमपरमपि सूत्रम् भ्रातरि च ज्यायसि ४-१-१६४ ज्येष्ठे भ्रातरि जीवति कनीयांश्चतुर्थादियुवसंज्ञश्च स्यादिति सूत्रार्थः अत्राप्यनुवृत्तस्यापत्यपदस्य सन्ततिरेवार्थरु। अत्रायमाशयः गर्गादिषु मृतेष्वपि जीवत्यग्रजे अनुजो युवसंज्ञक इत्यर्थः। अवंश्याज्ञोऽयमारम्भः। भ्राता तु न वंश्यः उत्पादकप्रबन्धोऽयं इत्यभ्युपगमात्।

सूत्र - स्त्रीभ्यो ढक् 4/1/120

वृत्तिः - स्त्रीप्रत्ययान्तेभ्यो ढक् । वैनतेयः ।

व्याख्या - आप्त्यर्थे विकल्पात् ये प्रत्ययाः बहुविधाः भवन्ति । आद्यपदम्।

पुंस्त्रीलिङ्गानुसारेण शब्दद्वयं भवति । तेषु स्त्रीवाचकशब्देषु टाप (आ) वा दीप (ई) वा प्रत्ययाः भवन्ति । यथा विनता, दत्ता, राधा, उर्मिला, गौरी, पार्वती, जानकी आदि। एते शब्दाः स्त्रीप्रत्ययाः उच्यन्ते । एवं प्रतिपादिकं स्त्रीप्रत्ययरहितं तेन सह च द्विविधम् । पूर्वैकके स्त्रीप्रत्ययरहितप्रतिपादिकप्रकृतेः अद्रव्यप्रत्ययनिर्माणस्य अध्ययनं कृतम् । अधुना अस्मिन् पाठे 'स्त्रीभ्यो धक् सूत्र' 'प्रतिपदी' प्रकृतेः स्त्रीलिङ्गप्रत्ययात् 'आप्त्य' अर्थे 'धाक्' प्रत्ययः विधीयते।

युवसंज्ञकमितरदपि सूत्रम् वान्यस्मिन् सपिण्डे स्थवितरे जीवति ४-१-१६५ भ्रातुरन्यस्मिन् सपिण्डे स्थवितरे जीवतिपौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेवयुवसंज्ञं वा स्यात्। एकं जीवतिग्रहणम् अपत्यस्य विशेषणम्, द्वितीयं सपिण्डस्य। स्थवितरे इत्यत्र तरव् निर्देशः उभयोरुत् कर्षार्थः। स्थानेन वयसा चोत्कृष्टे पितृव्ये मातामहे भ्रातरिका जीवति। गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्ययणः गार्ग्यः।

अत्रायं विशेषः सपिण्डास्तु स्वयम्, पिता, पितामहः, प्रपितामह तस्य पितृपितामहप्रपितामहाश्चेति सप्त पुरुषाः। एवं मातृवंशेऽपि इत्यादिधर्मशास्त्रेषु प्रसिद्धम्। स्थवितरः अतिवृद्धः जीवतीति सप्तम्यन्तमनुवृत्तं सपिण्डे इति सप्तम्यन्तेऽन्वेति। अत्रत्यं तु जीवतिपदं तिङन्तम् अपत्यत्वेऽवेपि-यदपत्यं जीवति तद्युवसंज्ञकमिति। ततश्च भ्रातुरन्यस्मिन् वृद्धतमे सपिण्डे जीवति सति पौत्रप्रभृतेरपत्यं जीवदेवयुवसंज्ञं वास्यादिति फलितार्थः।

एको गोत्रे ४-१-९३

गोत्र एक एवापत्यप्रत्ययः स्यात् उपगोर्गोत्रापत्यम् औपगवः गार्ग्यः नाडायणः। अतः 'औपगवः' इत्यत्र उपगोः गोत्रापत्यम् इत्यर्थे षष्ठ्यन्ताद् 'उपगोः' पदादण् प्रत्ययएव सिद्धः गर्गस्य गोत्रापत्यम् इत्यर्थे षष्ठ्यन्ताद् गर्गस्य इतिपदाद् 'गर्गादिभ्यो यञ्' इति सूत्रेण यञ् प्रत्ययएव तेन गार्ग्य इति सिद्धः। एव नडस्य गोत्रापत्यम् इत्यर्थे षष्ठ्यन्ताद् 'नडस्य' इति पदाद् 'नडादिभ्यः फक्ः' इति फक् एव सिध्यति अदन्तत्वाद् 'अत इञ्' इति सूत्रेण इञ्प्रप्राप्तिः। इत्थं तत्र 'एको गोत्रे' इति नियमविधिः। गोत्रे एक एव प्रत्ययः स्यात्।

सूत्र - ये चाभावकर्मणोः 6/4/168

वृत्तिः - यादौ तद्धिते परेऽन् प्रकृत्या स्यात्, न तु भावकर्मणोः। राजन्यः । श्वशुर्यः । जातावेव इति किम्?
भावार्थ - प्रतिपदीकान्त 'अन्' यकारादि तद्धित पर प्रत्यये यदा भवति तदा तस्य प्रकृतितार्थः भवेत्, परन्तु भावकर्मार्थं प्रकृतिभावः न भवेत्। प्रकृतिभावस्य कारणात् 'अन्' न लुप्तं भविष्यति।
तत्रापि प्रथमातिक्रमे कारणाभावान्मूलप्रकृतेर्यः प्रत्ययः प्राप्तुं योग्यः स एवेति फलति, सूत्रे एकशब्दः प्रथमपर्यायः। एके मुख्यान्यनकेवलाः इत्यमरः। अस्मिन् विषये श्रीमताभट्टाजीदीक्षितेनएका कारिकोपन्यस्ता
गोत्रे स्वैकोनसंख्यानां प्रत्ययानां परम्परात्र यद्वा स्वद्वयनसंख्येभ्योऽनिष्टोत्पत्तिः प्रसज्यते ॥ अपत्यं पितुरेव स्यात्ततः प्राचामपीति च। मतभेदेने तद्धान्यै सूत्रमेमतथोत्तरम् ॥
अत्र अनेके पक्षाः उपन्यस्ताः पितुरेवापत्यमिति पक्षे उपगोः तृतीये वाच्ये औपगवादिञ् स्यात् तेन औपगविरितिप्रयोग। चतुर्थे त्वजीवज्येष्ठे मृतवंश्ये वाऔपगवेः फक् तेन औपगवायनः। इत्थं परम्परायां मूलाच्छततमे गोत्रे एकोनशतं प्रत्ययाः स्युः। पितामहादीनामपीति मुख्यपक्षे तु तृतीये वाच्ये उपगोः अणा इष्टे सिद्धेऽपयणन्तादिजपि स्यात्। ततश्चतुर्थं फगिति फगिञ्ओः परम्परायांशततमेगोत्रेऽष्टनवतेरनिष्ट प्रत्ययाः स्युः, अतो नियमार्थमिदं सूत्रम्।
अत्रायं निष्कर्षः अपत्यशब्दः क्रियानिमित्तो न त्वात्मजपर्यायः। न पतन्ति अनेनत्यपत्यम् इति व्युत्पत्तेः। पङ्क्तिविंशति इति सूत्रे भाष्यकृता दर्शितत्वात्। बाहुलकात् करणे यत् प्रत्ययः। यन्निमित्तं यस्यापतनं तत्रस्यापत्यम् इति फलितार्थः। तथा च पौत्रादिरपि पितामहादीनामपतनहेतुः इति तेषामपत्यत्वं भवति। प्रसिद्धं च व्यवहितोऽपि पितामहादीनामुद्धर्ता इति जरत्कार्वाद्युपाख्यानेषु प्रसिद्धम्।
एवं अस्मिन् एकके धक्, यात, घा, ठक्, अञ्ज, न्य, अन, घना च अष्टप्रत्ययानाम् अध्ययनं भवति । एतेषु अजन, न्य, अन, घना च प्रत्ययेषु 'तद्रज' इति संज्ञा भवति । एते प्रत्ययाः राजा पुत्रार्थयोः विहिताः । ते मण्डलविशेषवाचकशब्दैः तस्य शासकं च (क्षत्रियम्) । राजा पुत्रार्थेषु यदा बहु कामना भवति तदा एते 'तद्रज' ज्ञाता प्रत्ययाः रूपं प्राप्नुवन्ति, परन्तु कम्बोजादिशब्दैः सह नित्यदृष्टिः प्राप्नुवन्ति। प्रत्ययस्य लोपानन्तरं अवशिष्टस्वभाव एव प्रत्ययार्थस्य स्वार्थस्य च अर्थं करोति । संस्कृते अर्थः - इशिष्याल्यप्यामानर्ताभिधा - अर्थात् यत् अवशिष्यते तत् विलुप्तप्रत्ययस्य अर्थं बोधयति ।
धक्, अत, घ, थक इत्यादयः प्रत्ययाः बालार्थमेव सूचयन्ति । अत्र 'घ' प्रत्ययः एय, 'घ' इय इव, 'ठ' एक इव च, ये प्रयोगरूपाङ्गाः सन्ति ।